

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ
JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Molla Musa (Geçit) el-Celâlî'nin Fıkıh Doktrini Üzerine Analitik Bir Değerlendirme

An Analytical Assessment On The Fıqh Doctrine Of Molla Musa (Gecit) Al-Jalalı

YAZAR

Mehmet Nuri AYYILDIZ

Dr. İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

mehmetayildiz04@hotmail.com

ORCID: 000000034809853X

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 20.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 12.12.2023

Sayfa Aralığı: 98-114

ÖZET

İnsanların gerek yaratıcısıyla gerekse kendi aralarındaki bireysel ve toplumsal ilişkilerini bir hukuk düzeni içinde dizayn eden fıkıh ilmi, h. II. yy başlarından itibaren sistematik olarak tedvin edilmeye başlanmıştır. Sistematik olarak tedvin edilmeye başlandıktan sonra büyük bir gelişme göstererek olgunluk çağına ulaşmıştır. Yazı ile kayıt altına alındığı günden itibaren günümüze kadar her dönemde fıkıh eserleri telif edilmeye başlanmıştır. Telif edilen bu eserler gerek müstakil gerekse şerh, haşiye ve talik şeklinde olmuştur. Makalemizde görüşlerini değerlendireceğimiz Molla Musa (Geçit) el-Celâli'de fıkıh alanında eserler telif etmiştir. Molla Musa'nın fıkıh alanında telif ettiği eserler, klasik ve modern dönem sorularına cevap vermekle birlikte dinî problemlere perspektif kazandırma konusunda son derece önemlidirler. Fıkıh alanında ele aldığı eserlerin bazıları tamamen fıkıh ile ilgili olurken (*Mecmûatü'l-Fetâvâ*) bazılarında fıkıh konuları ile birlikte genellikle günümüzde Müslümanların gündemini meşgul eden birbirinden bağımsız muhtelif konuları ihtiva etmektedir. (*Tuhfetü'l-Habîb*, *Mecmûatü'r-Resâil*, *Mecmûatü'l-Mekâsîd*) Bu makalemizde Molla Musa (Geçit) el-Celâli'nin fıkıh anlayışı üzerine analitik bir değerlendirme konusu seçilmiştir. Bu çerçevede makale; Molla Musa (Geçit) el-Celâli'nin hayatı, ilmi kişiliği, eserleri ve fıkıh alanında yazdığı eserlerinin içerik ve metot açısından incelenmesi ve değerlendirilmesi şeklinde oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Molla Musa el-Celâli, Fıkıh, Doktrin, Analitik, İçerik ve Metot.

ABSTRACT

The field of Islamic jurisprudence (fiqh), which designs the individual and societal relationships among people with their creator and among themselves within a legal framework, began to be systematically documented from the beginning of the 2nd century onwards. After the initiation of systematic documentation, it underwent significant development, reaching a mature stage. Ever since being put into writing, works of jurisprudence have been continuously authored up to the present day. These authored works have taken various forms, such as independent compositions or explanations, annotations, and commentaries. In our article, we will assess the views of Molla Musa (Geçit) al-Jalali, who authored works in the field of jurisprudence. Musa al-Jalali's contributions in jurisprudence are crucial not only in addressing classical and modern issues but also in providing perspectives on religious problems. While some of his works

exclusively cover jurisprudential matters (Majmu'at al-Fatawa), others, alongside jurisprudential topics, often encompass diverse, unrelated subjects that currently concern Muslims (Tuhfat al-Habib, Majmu'at al-Rasa'il, Majmu'at al-Maqсад). Our article selects an analytical evaluation of Molla Musa (Geçit) al-Jalali's understanding of jurisprudence. Within this framework, the article comprises an examination and assessment of Molla Musa (Geçit) al-Jalali's life, scholarly personality, his works, and an analysis of the content and methodology of his writings in the field of jurisprudence.

Keywords: Molla Musa el-Celâlî, Fiqh Doctrine, Analytical, Content and Method

Molla Musa el-Celâlî'nin Hayatı

Adı Musa b. Hasan b. Ubeyd b. Yusuf b. Mahmut b. Ömer b. İsmail b. Ahmet (Keçel) el-Celâlî'dir. 1938 yılında Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker (Sûphan) köyünde doğdu. İlkokulu köyünde bitirdikten sonra 1950 yılında Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı bir köye (Tırtop) giderek Molla Reşit isimli âlimden dersler alır ve medrese hayatına başlar. Girdiği bir lise sınavında başarılı olan Molla Musa, Van'ın Erciş ilçesinde bulunan Arnis Öğretmen Lisesini okumaya hak kazanır. Ancak kaydını yapmak için babasıyla birlikte Doğubayazıt'tan Erciş'e yaya olarak gitmek zorunda kalır ve yolculuk esnasında gözlerinden rahatsız olur. Tetkikler neticesinde gözlerini kaybedebileceği ihtimali üzerinde durulmuş ve bu gerekçeyle okul kaydı yapılmamıştır. Oradan döndükten sonra Iğdır ili Hoşhaber beldesine gider ve Halife İbrahim isimli bir müderristen dersler alarak medrese eğitimine devam eder. Muş, Malazgirt, Bulanık, Karayazı, Baykan gibi yerlerde bulunan medreselerde kalmıştır. Abdurrahman Dürre, Molla İbrahim Eğdadî, Şeyh Abdurrahim, Molla Şemsettin, Seyid Abdulvehhab ed- Dêrizbînî gibi meşhur âlimlerden dersler almış ve en nihayetinde öğrencisi olduğu Üstad Molla Muhyeddin el-Havilî tarafından icâzetname almaya layık görülmüştür.

Medreseden mezun olduktan sonra Memleketi Doğubayazıt'a (1957) dönerek burada değişik köylerde imamlık görevini ifa etmekle birlikte talebe yetiştirmeye başlamıştır. Vatani görevini yaptıktan sonra memleketi Doğubayazıt'a geri döner, imamlık göreviyle birlikte talebe yetiştirme faaliyetlerini de sürdürür. Daha sonra Kars'ta kısa bir süre imamlık yapsa da tekrar Doğubayazıt'a dönmüştür. Doğubayazıt'ta vaizlik ve Merkez Kur'ân Kursu'nda Kur'ân-ı Kerîm öğreticiliğini yapmış fakat ilçe merkezinin günün

şartlarında medrese eğitimini sürdürmeye münasip olmaması nedeniyle tekrar köylere dönerek imamlık ve müderrislik görevlerine devam etmiştir. Bir dönem Ağrı'nın Eleşkirt İlçesine bağlı Haydaroğlu ve Körpeçayır köylerinde imamlık ve müderrislik yaptıktan sonra tekrardan memleketi Doğubayazıt'a dönerek imamlık görevinden emekliye ayrılmıştır.

Emekli olduktan sonra (1991) Doğubayazıt merkezde medresesini inşa etmiş burada yıllarca sürecek tedrisat görevine başlayarak talebeler yetiştirmiştir. Ayrıca halktan gelen dinî sorulara cevaplar vermekle birlikte halk arasında cereyan eden sıkıntılarda da tarafları barıştırmak amacıyla arabuluculuk rolü vb. toplumsal hizmetlerde bulunmuştur. Ömrünü ilim irfan ve hikmet ile geçiren Molla Musa el-Celâlî'nin asıl maksadı, Kur'ân ve sünneti öğrenip onlarla amel etmek ve öğrendikleriyle başkalarına yol göstermek olmuştur. Birçok İslam alimi gibi bu işin pratiğine önem vererek İslamî ilimlerden öğrendiklerini talebelerine öğretmeye çalışmış bununla birlikte tam manası ile ilim ve irfân hazinesi olan eserler telif etmiştir¹(Geçit: 2015, 157-159; el-Celâlî: 2017, I, 18-19; el-Celâlî: 2023, 6-7; el-Celâlî: 2023, 4-5; Geçit: 2021, 302-308; Youssef: 2019, 1-3; Avin: 2019, 26-27; Güler: 2019, 26-27).

Hayat serüvenini ilim ve irfanla geçiren Molla Musa el-Celâlî, 30.11.2021 tarihinde Ağrı Araştırma ve Uygulama Hastanesi'nde vefat etmiştir (el-Celâlî: 2023, 6-7). Vefatına kadar talebeler yetiştirmiş ve pek kıymetli eserler yazmıştır. Farklı disiplinlerde gerek haşiye, şerh, ta'lik gerekse müstakil eserler telif eden Molla Musa, eserlerini Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe dillerinde yazmıştır (Geçit: 2021, 317).

İlmi Kişiliği ve Eserleri

1938 yılında Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker (Sûphan) köyünde dünyaya gelen Molla Musa el-Celâlî, 7 yaşındayken Kur'ân-ı Kerîm eğitimini almış ve on iki yaşından itibaren medrese tahsiline başlamıştır. İlim tahsiline başladığı günden beri okumalara ara vermeden her zaman ilim ile meşgul olan Molla Musa, on iki yaşında başladığı medrese eğitimini çeşitli şehirlere giderek dönemin tanınmış birçok hocasından dersler alarak tamamlamıştır.² İlmî izacezet belgesini Üstad Molla Muhyeddin el-

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=u4llkeKkfdw> (Erişim Tarihi, 23.11.2023);

https://www.youtube.com/watch?v=ldKhAF_qWyY (Erişim Tarihi, 23.11.2023)

² https://www.youtube.com/watch?v=SMntLWf_c9I (Erişim Tarihi, 23.10.2023)

Havilî'den aldıktan sonra imamlık görevi için gittiği her yerde medreseler yaptırmış ve buralarda talebeler yetiştirmiştir. Mütevazı bir şahsiyete sahip olan Molla Musa, talebe yetiştirmekle birlikte adeta kendisi de bir talebe gibi araştırmalar yapmıştır. Araştırmalarında zor ve muğlak bulduğu konular için “seydaların seydası” diye nitelendirdiği Molla Sadreddin Yüksel ile icazet hocası Şeyh Muhyeddin el-Hâvîlî'nin görüşlerine başvurmuştur (Geçit: 2015, 158; Güler: 2019, 23; Geçit: 2021, 302-310).

Molla Musa müderrislik yaparken dahi bir ilim talebesi gibi çaba sarf etmiş ve her zaman yeni şeyler öğrenmek ve öğretmek arzusunu taşımıştır. Her platformda ilmin üstünlüğünden söz etmekle birlikte kendisine Nakşibendi tarikatında vekillik teklif edilmesine rağmen ilim uğruna bu teklifi kabul etmemiştir.³ İlimin üstünlüğüne sık sık vurgu yapan Molla Musa el-Celâlî, ilim öğrenmeyi ve öğretmeyi çok sevdiğini, ilmin de amelsiz ve ihlassız olmayacağını her zaman ifade etmiştir. İlim ve amelin ayrılmaz bir bütün olduğunu konuşmalarında ifade edip kendisini ziyaret edenlere her daim “*sizlerden birincisi ilim, ikincisi, amel, üçüncüsü ihlası bırakmamanızı tavsiye ediyorum*” diyerek nasihatlerde bulunmuştur.⁴ İlme olan sevdasından dolayı ilerleyen yaşına rağmen vefat edene kadar medresesinde dersler verip İslâmî ilimler alanında eserler telif etmiştir.

Hayat felsefesi; Kur'ân ve sünneti öğrenip onlarla amel etmek ve öğrendikleriyle başkalarına yol gösterici olmak olan Molla Musa, birçok İslam alimi gibi bu işin pratiğine de önem vererek İslâmî ilimlerde tam manası ile ilim ve irfân hazinesi olan eserler kaleme almıştır. İslâmî ilimler alanında eserler telif etmenin sadakay-ı cariye olması, Medrese sisteminde okutulan bazı kitapların ve ilimlerin zor olması, medrese müfredatında yer almayan bazı ilimlerin müfredata ekleme ihtiyacının hissedilmesi ve kimi şahısların dinî tahrif etmede etkili olması sebebiyle ehl-i sünnet itikadı ile Kur'ân ve sünnet bütünlüğünü savunma ihtiyacının hâsıl olması gibi sebeplerin eserler yazmasında etkili olduğunu bizzat kendisi ifade etmiştir (Güler: 2019, 17). Birçok ilim dalında ve farklı dillerde (Arapça, Türkçe, Kürtçe) yazdığı eserleri şunlardır:

1- *Hâşiyetu'l-Celâlî a'lâ Tefsîri'l-Beydâvî. (6 cilt)*

2- *Hâşiyetu Kenzu'l-Ebrâr ala't-Tefsîri'l-Muhmel el- Müsemma Durru'l-Ebsâr. (2 cilt)*

³ https://www.youtube.com/watch?v=SMntLWf_c9I (Erişim Tarihi, 23.10.2023)

⁴ https://www.youtube.com/watch?v=SMntLWf_c9I (Erişim Tarihi, 23.10.2023)

- 3- *Hâşiyetu 'l-Vâdihî 'l-Mesâlik alâ Tefsîri 'l-Medârik. (6 cilt)*
- 4- *Hâşiyetu İşârâtu 'l-İ'câz.*
- 5- *Mecmuatu 'l-Fetâvâ.*
- 6- *Mecmuatu 'l-Makâsid.*
- 7- *Mecmuatu 'r-Resâil.*
- 8- *Tuhfetu 'l-Habîb,*
- 9- *Feyzu 'l-Kâdiri 'l-Mennân Şerhu Akidetu 'l-İmân.*
- 10- *Nehyu 'l-Ciheti ve 'l-Hulûl ve 'l-İttihâd ve 'l-Mekân ani 'l-lahi 'l-Vahidi 'l-Kahhâri 'r-Rahmân.*
- 11- *Ta 'likât alâ 'l-Kitâbi 'l-Lezi Yebhasu ani 'l-Lah.*
- 12- *Şerhu Kasâidi İbn Fariz..*
- 13- *Feyzu 'l-Kadîril-Allâm Şerhu 'l-Nehcu 'l-Enâm.*
- 14- *Feyzu 'l-Kadiri 'l-Mubdî Şerhu 'l-Mevlidi 'l-Kurdî.*
- 15- *Feyzul-Kadîri 'r-Rahmân Şerhu 'n-Nevbahara Picukan.*
- 16- *Mecmuatu 'l-Kasâid.*
- 17- *Şerhu Ebyâti Nuri 'l-Ebsâr ve Şerhu 'l-Ebyâti Tarihi 'l-Hulefa*
- 18- *Şerhu Mem u Zin.*
19. *Mevhida Peyğamber (s.a.v)*
- 20- *Hâşiyetu 'l-Câmiul-Makâsid âlâ Halu 'l-Meakid Şerhu 'l-Kavaid.*
- 21- *Hâşiyetu Şerhu 'l-Muğni.*
- 22- *Şerhu Kızıl İcâz.*
- 23- *Mecmuatu 'l-Ulûm.*
- 24- *Talikât alâ Hâşiyeti 'l-Kızılca alâ Tasrîfi 'l-Eşnevî.*
- 25- *e 'l-Envâru 's-Satia fi 'l-Ecvibeti ani 'l-İtiradi 'l-Vârideti ala 'l-Hulefai 'l-Erbaati.*

- 26- *Senâu 's-Sakaleyn fî Menâkibi 'ş-Şeyheyn Ebî Bekir es-Siddîk ve Ömer e 'l-Faruk.*
- 27- *Celau 'l-Ayneyn fî Menâkibi 'l-Hateneyn Osman Zi 'n-Nûreyn ve Ali Ebi 's-Sibteyn.*
- 28- *er-Risaletu 'd-Daiyye ila Mahabbati Muaviye.*
- 29- *Nuru 'l-Basar fî Menâkibi 'l-Eimmeti İsna Aşare.*
- 30- *Mecmuatu 'l-Fevâid.*
- 31- *Mecmuatu 'l-Fuyûdât.*
- 32- *Talikât alâ Muhâkemât.* (el-Celâlî: 2017, I, 19-21; Geçit: 2015, 159-163; Geçit: 2021, 308-310; Youssef: 2019, 3-5; Avin: 2019, 27-28; Güler: 2019, 26-33).
- 33- *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*⁵
- 34- *Hadis İnkarcılarına Cevaplar*⁶
- 35- *Hazreti Muâviye Müdafaası.*⁷
- 36- *Bazı Şüphelere Cevaplar.*⁸
- 37- *Ateist İtirazlara Cevaplar.*⁹

⁵ Molla Musa bu eserini bazı kişilerin din alanında delilsiz bir şekilde ortaya koydukları bir takım iddialara cevap niteliğinde yazdığını ifade etmiştir. (Molla Musa Celâli (Geçit), *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2023, 11-14.

⁶ Molla Musa bu eserini günümüzde bazı kişi ve akımların özellikle medya aracılığıyla hadisler aleyhinde çok yönlü bir şüphe uyandırıp Hz. Peygamber (s.a.v) ve ashabına karşı olumsuz bir hava oluşturmaya çalışanlara karşı yazdığını ifade etmiştir. Ayrıca eserinde hadis inkârcılarının tenkit ettiği bazı hadislerin gerçek durumlarını ortaya koyup bu hususta onların iddialarının ilmi bir alt yapıya dayanmadığını ortaya çıkarmayı amaçladığını belirtmiştir. (Molla Musa Celâli (Geçit), *Hadis İnkârcılarına Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2023, 9-16.

⁷ Molla Musa bu eserini yazmadaki amacını şu şekilde belirtmiştir: “İslam’a birçok hizmeti bulunan, sayın Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma “*Hilafetten Saltanata*” isimli kitabını okudum ve tetkik ettim. Gerçekten Hz. Muaviye’ye yaptığı haksız eleştirilerini üzücü buldum. Hak ve hakkaniyet namına susarak geçiştiremezdim. Hz. Muaviye’ye yaptığı haksız eleştirilere cevap olarak bu reddiye yazdım.” Bu esere takriz yazan aynı zamanda Molla Musa’nın oğlu olan Prof. Dr. Mehmet Salih Geçit, bu eserin 1991 tarihinde yazıldığı daha sonra bazıları tarafından bu reddiye hakkında Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma’ya haber verildiği ve bunun üzerine Molla Musa ve İhsan hocanın dost olduklarını ve bu dostluğun devam ettiğini söylemiştir. (Molla Musa Celâli (Geçit), *Hazreti Muaviye Müdafaası*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2023, 9-18.

⁸ Molla Musa bu eserinde günümüz ilahiyat âlimleri arasında tartışılan bazı konuları ele almıştır. Aslı Arapça olan bu eser, Prof. Dr. Şehmus Demir tarafından Türkçeye çevrilmiştir. (Molla Musa Geçit, *Bazı Şüphelere Cevaplar*, çev. Şehmus Demir, Sembol Yayınları, İstanbul, 2016)

⁹ Molla Musa bu eserini diğer dinleri bir kenara bırakıp sadece İslam dinine yönelik bir takım itirazlar ileri süren ateistlerin bu itirazlarına cevap olarak kaleme aldığını belirtmiştir. Elli üç (53) itiraza karşı verilen cevapları içeren bu eser ateist çevrelerin sürekli gündemde tuttıkları bazı iddialarına kısa cevaplar

38- Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevaplar.¹⁰

Molla Musa el-Celâli, telif ettiği bu eserlerinden hiçbir mali menfaat elde etmediğini, bu hizmetini sırf Allah (c.c) rızası için yaptığını ifade etmiştir.¹¹

Akademik alanda Molla Musa el-Celâli'nin gerek eserleri bağlamında gerekse onun ilmi metodu üzerine lisansüstü çalışmalar yapılmıştır. Bunlar: Hüseyin Güler, *Molla Musa el-Celâli'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı*, Yüksek Lisans, Dicle Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Bilim Dalı, Avin Youssef, *Molla Musa el-Celâli'nin Belagat İlmindeki Metodu*, Yüksek Lisans, Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Adnan Youssef, *Molla Musa el-Celâli'nin Nahiv ve Sarf'taki Metodları*, Yüksek Lisans, Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Taha Yusuf Aydın, *Molla Musa el-Celâli'nin Mecmûatü'l-Kasâid Adlı Eseri (Tahlil ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (2023 devam ediyor), Abdullah Aydemir, *Tefsir Geleneğinde Molla Musa el-Celali*, Yüksek Lisans, Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (2023 devam ediyor)

Molla Musa el-Celâli'nin Fıkıh Alanında Yazdığı Eserlerinin İçerik ve Metot açısından Değerlendirilmesi

Dinî ilimler alanında birçok eser kaleme alan Molla Musa el-Celâli, fıkıh alanında da eserler telif etmiştir. Telif ettiği eserler içerisinde fıkıh alanında yazdığı müstakil eserler olmakla beraber (Mecmûatü'l-Fetâvâ) kimi eserlerinde de yer yer fıkıh konularını işlemiştir. (Mecmûatü'l-Mekâsîd, Mecmûatü'r-Resâil, Tuhfetü'l-Habîb) Bu çalışmamızda Molla Musa el-Celâli'nin fıkıh alanında yazdığı gerek müstakil gerek bazı bölümlerinde fıkıh konularını ele aldığı eserlerinin içerik ve metot açısından incelenmesi ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

İçermektedir. (Molla Musa Celâli (Geçit), *Ateist İtirazlara Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2023, 17-19)

¹⁰ Molla Musa bu eserinde Mustafa İslamoğlu'nun geçmiş ulemaya muhalefet ettiği iddiaları hakkında cevaplar vermiştir. Otuz yedi (37) başlık altında ele aldığı bu cevaplarının en sonunda "İslamoğlu'na İhtar ve Tavsiyelerim" başlıklarıyla sonlandırmıştır. (Molla Musa Celâli (Geçit), *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2022)

¹¹ https://www.youtube.com/watch?v=ldKhAF_qWyY (Erişim Tarihi, 23.10.2023)

1. Mecmûatü'l-Fetâvâ

Fıkıh alanında yazılmış olan bu eserde, Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî ve Caferî mezheplerine ait fetvalar yer almakla birlikte günümüz fıkıh problemlerine de kısaca değinilmiştir. Molla Musa el-Celâlî, bu eserinde mezhep fetvalarına ve bazı fikhî bilgilere yer vermiş, kişisel görüşlerine yer vermeyi tercih etmemiştir. Her bir fasılın/bölümün başında bu fetvaların kime ait olduğunu aktarırken yararlandığı şahısların isim ve vefat tarihlerini belirtmekle birlikte bazen de şahıslarla ilgili kısa bilgilere yer vermiştir (el-Celâlî: 2006, 393/419/699). Genellikle fetvalarını aktardığı şahısların eserlerini zikretmezken sadece Vehbe ez-Züheylî'den (1932-2015) aktardığı fetvaların "*el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuhu*" adlı eserinden alındığını belirtmiştir (el-Celâlî: 2006, 531).

On dört fasıldan (bölüm) oluşan bu eserin birinci bölümünde Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277) nin fetvaları, ikinci bölümde Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî (ö. 926/1520)'nin fetvaları, üçüncü bölümde Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505)'nin fetvaları, dördüncü bölümde Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567)'nin fetvaları, beşinci bölümde Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî el-Menûfî el-Ensârî el-Mısırî (ö. 1004/1596)'nin fetvaları, altıncı bölümde Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245)'nin fetvaları, yedinci bölümde Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm es-Sübkî (ö. 756/1355)'nin fetvaları, sekizinci bölümde Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Süleymân el-Kürdî ed-Dımaşkî el-Medenî (ö. 1194/1780)'nin fetvaları, dokuzuncu bölümde Hanefî mezhebinin bazı fetvaları, onuncu bölümde Caferî mezhebinin bazı fetvaları, on birinci bölümde Vehbe ez-Zuheyli (1932-2015)'nin bazı fetvaları, on ikinci bölümde bazı Suud alimlerinin fetvaları, on üçüncü bölümde Şeyh Abdulaziz b. Baz'ın (1912-1999) bazı fetvaları, on dördüncü bölümde Yusuf el-Karadâvî (1926-2022)'nin fetvaları yer almaktadır. Molla Musa el-Celâlî, eseri inceleyenin fikhî meselelere daha kolay ulaşması ve konuyu daha iyi kavraması için ele aldığı konuları klasik fıkıh kaynaklarındaki tertibe benzer bir şekilde sıraladığını belirtmiştir (el-Celâlî: 2006, 9).

Mecmûatü'l-Fetâvâ kitabında ele alınan fetvalar, İmam-ı Nevevî, Suyûtî, İbn Hacer el-Heytemî, Remlî, İbn Salah, Süleyman el-Kurdî gibi fıkıh alanında klasik diye tabir edilen eserlere sahip olan kişilerin fetvaları yanında özellikle İslam hukuku alanında temayuz etmiş ve günümüz çağdaş İslam alimi olarak nitelendirilen Vehbe Zuhaylî, Şeyh Abdulaziz b. Bâz, Yusuf el-Karadâvî ve bazı Suud alimlerinin fetvalarına da yer verilmiştir. Dolayısıyla bu eserde zikredilen fetvaların kaynaklarına bakıldığında burada klasik kaynaklardan modern kaynaklara doğru bir sıralama sözkonusudur. Bu eserde ele alınan fetvalara bakıldığında bunların genellikle günümüzde insanların ihtiyaç duyduğu alanlarla ilgili olması açısından özel olarak seçildiği görülmektedir. Zira burada genellikle günümüzde ortaya çıkan ve Müslümanları yakından ilgilendiren çok sayıda dinî problemlere çözümler üreten ve bunlara cevaplar veren fetvalara rastlanılmaktadır. Dolayısıyla klasik ve modern fetvaları içeren ve fıkıh ansiklopedisi mahiyetinde olan bu eser, okuyucusuna fıkıh alanında perspektif kazandırma konusunda faydalı bir eser niteliğindedir.

2. Mecmûatü'r-Resâil

Molla Musa el-Celâlî'nin genellikle İslam dünyasında tartışılan konuları ele aldığı bu eseri, toplamda dört risaleden oluşmaktadır. Birbirinden bağımsız konuları konu edinen bu eserde "bazı şüphelere cevaplar" başlığı altında fıkıh konuları yer almaktadır. Örneğin recm, nesh, sakal, dans, mut'a nikahı, iskât, sigara, zuhr-i ahir namazı, taaddüdü zevcât, faiz, telkin, mürtedin öldürülmesi gibi fıkıh konularının bu başlık altında ele alındığı görülmektedir (el-Celâlî: 2009, 128). Molla Musa el-Celâlî burada bu konuları ele alma sebebini ise şu şekilde açıklamıştır: "Günümüzde akıldan yoksun ve doğru yoldan sapan bazı insanlar, fukaha, müctehid, usûlcü, muhaddis ve müfessirlere muhalefet ederek bazı dinî hususları inkâr etmişlerdir. Ben de bunların, insanları haktan saptırmalarını görünce inkâr ettikleri konular hakkında müfessir, muhaddis, usûlcü, fukaha ve müctehitlerin bu konudaki bazı ibarelerini bir araya getirerek onların, o fasit teorilerine (nazariyelerine) ve batıl davalarına bu risalede (ikinci risale) karşılık verdim" (el-Celâlî: 2009, 128).

Bu eserin ikinci bölümünde (ikinci risale) genellikle fıkıh konularını ele alan Molla Musa, burada ele aldığı konularla ilgili fetvaları klasik ve modern kaynaklardan yararlanarak ele almıştır. Konuyla ilgili zikredilen ayetlerin tefsirinde rivayet ve dirayet tefsirlerle birlikte günümüz modern tefsirlerinden de nakiller yapmıştır. Ele aldığı

meselelerle ilgili bazen konunun hemen başında, bazen de en sonunda konuyla ilgili kendi görüşünü belirtmiştir. Örneğin ele aldığı recm konusu hakkında konunun hemen başında bu hususta “Bazı akılsızlar, zina işleyen muhsan (evli) için recm cezasının makul bir ceza olmadığını iddia etmişlerdir. Burada sizlere zikredilecek apaçık delillerle birçok davaları gibi bu davalarının da batıl ve fasit olduğu ortaya çıkacaktır.” ifadesiyle konunun hemen başında kendi görüşünü açıkça belirtmiştir (el-Celâlî: 2009, 148). Bazen de konunun sonunda kendi görüşüne yer verir. Örneğin sigara içmenin hükmü ile ilgili görüşleri sırladıktan sonra bu konudaki düşüncesini de açıklamıştır. Zira burada sigara içmenin hükmü hususunda güzel yiyeceklerin helal kılındığını ifade eden Maide Suresi 4. ve 5. ayetleri ile Araf suresi 32. ve 157. ayetlerini zikrettikten sonra bu ayetlerle ilgili gerek tefsir gerekse fıkıh kaynaklarından nakillerde bulunmuştur. Daha sonra konuyla ilgili ulemanın görüşlerini zikretmiştir. En sonunda ise sigaranın hükmünü zarar ile ilişkilendiren el-Bâcûrî'nin (ö. 1277/1860) görüşünü aktardıktan sonra, sigaranın insan sağlığına zararlı olduğunun kesinlik kazandığını, dolayısıyla doğru olanın mutlak olarak sigara içmenin hükmünün haram olduğunu söylemiştir. Hakeza ribâ konusunda da altın ve gümüş dışındaki para birimlerinde ribânın gerçekleştiği hususunda konuyla ilgili ulemadan nakiller yaptıktan sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Allah'tan korkan inşafı kardeşim zikredilenlerden anlaşılabilir kamu maslahatı ve Şâri'in gayesine riayetle ribâ; altın, gümüş döviz ve tedavülde bulunan bütün paralarda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla kimilerinin bazı kaynaklara dayanarak sadece literal okumalar yapıp asıl maksadı göz ardı ederek ribânın altın ve gümüşte var olduğunu, bunların dışındaki para cinsinde olmadığını veya tam aksini iddia edenler hatalıdır ve ilahî gazaba müstehak olacaklardır.” İfadelerine yer vererek konunun en sonunda kendi görüşünü belirtmiştir (el-Celâlî: 2009, 228/229/257). Kendi görüşünü zikretmediği yerler de ise konu ile ilgili zikrettiği delillerden kendisine ait görüşün ne olduğu anlaşılmaktadır (el-Celâlî: 2009, 148-167). Ayrıca araştırmacının kaynağa kolayca ulaşması adına yararlandığı eserlerin ve müelliflerin isimlerini, eserlerin cilt ve sayfalarını da belirterek adeta akademik çalışmalarda dipnot sistemine benzeyen bir sistemle eserini yazmıştır.

Molla Musa, bu eserinde ele aldığı fıkıh konuları, genellikle günümüzde üzerinde tartışmaların olduğu hususlar olmuştur. Ele aldığı meseleler hakkında gerek klasik gerek modern eserlerden nakiller yaparak ulemanın konuyla ilgili fikirlerini aktarmıştır. Dolayısıyla burada birçok kişinin görüşünü bir arada bulmak mümkündür. Molla Musa

konu ile ilgili ulemeden yaptığı nakillerle birlikte kendi şahsi görüşüne de yer verdiği bu eseri, ihtiva ettiği fikhî meseleler hakkında bir kanaat oluşması açısından önemli bir eserdir.

3. Mecmûatü'l- Mekâsıd

Molla Musa el-Celâlî'nin sadece bir bölümünü fikhî meselelere ayırdığı bu eseri yedi bölümden oluşmaktadır. Eserinin birinci bölümünde müjdeleyici ve uyarıcı vaaz ve nasihat; ikinci bölümünde Mecduddin İbn'l-Esir el-Cezerî'nin (ö. 606/1210) garîbü'l-hadîse dair *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser* adlı eserinde ki bazı hadislerin şerhi; üçüncü bölümünde İmam Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Cami'u-Sâğir* adlı kitabındaki bazı hadislerin şerhi; dördüncü bölümünde *el-Câmiu's-Sahîh* (Sahih Buhari) deki bazı hadislerin şerhi; beşinci bölümünde *Sahîh-i Müslim* deki bazı hadislerin şerhi; altıncı bölümünde İmam Gazzalî'nin (ö. 505/1111) *İhya'u-Ulumu'd-Din* adlı kitabındaki bazı önemli konular, yedinci bölümünde ise Yusuf b. İbrahim el-Erdebilî'nin Şâfiî mezhebi alanında yazdığı *el-Envâr li Âmâli'l-Ebrâr* adlı fıkıh eserinden herhangi bir şerh yapmadan önemli konulardan seçmeler yaparak toplamda seksen dört (84) fıkıh konusunu zikretmiştir (el-Celâlî: 2007, 457-465).

İlk bölümünde muhtelif konularda kendine özgü bir yöntemle vaaz ve nasihatler yer almakla birlikte daha çok farklı kaynaklarda yer alan mücmel ve müşkil hadislerle haşiye ve şerhlerin yapıldığı ve bu şerhlerle hadislerin vuzuha kavuşturulduğu bir eserdir. Ayrıca Gazzalî'nin *İhya'sından* önemli bazı hususların aynen aktarılmasıyla birlikte Şâfiî mezhebinde önemli bir kaynak olan el-Erdebilî'nin *el-Envâr li Âmâli'l-Ebrâr* adlı eserinden de herhangi bir şerh yapmadan önemli konulardan bazı fetvalar aktarılmıştır. Bu fetvaları incelediğimizde bunlar kısa ve öz olmakla birlikte genellikle muamelat konularında önemli hususların ele alındığı görülmektedir. Zikredilen fetvaların kısa, öz ve önemli konuları ihtiva etmesi açısından müsteftiye kolaylık sağlayacak bir eser olduğu izahtan varestedir.

4. Tuhfetü'l- Habîb

Molla Musa el-Celâlî, bu eserinin mukaddimesinde; Şeyh Muhiddin el-Cezerî'nin kendisinden birinci bölümü ehl-i sünnet ve cemaat; ikinci bölümü Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin ibadet konusunda ki bazı meselelerinin karşılaştırılması; üçüncü bölümde

ise tasavvuf ilmi ve mürşidi hakiki de olması gereken vasıfları ele alan bir eser yazmasını istediğini kendisinin de bu doğrultuda bu eseri yazdığını ifade etmiştir (el-Celâlî: tsz., 3). Bu doğrultuda eserini tamamlayan Molla Musa, Doğubayazıt ulemasından Halife Yusuf'un torunu Şeyh Abdullah'ın isteği üzerine esere ahlak konusunu dördüncü bölüm olarak eklemiştir (el-Celâlî: tsz., 201).

Dört bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde ilâhiyyât, nübuvvât ve sem'iyât konuları incelenmiştir. İkinci bölümünde ise Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin ibadetler hususunda bazı fikhî konuları ele alınmıştır. Üçüncü bölümünde de tasavvuf ilmi ile ilgili geniş bir malumat ile birlikte tasavvufta asıl obje olan mürşidi hakikide olması gereken şartlara değinilmiştir. Burada mürşidi hakikide olması gereken özellikleri on üç maddede açıklandıktan sonra en sonunda mürşidin, gücü yettiğince Peygamber (s.a.v) ve ashabının yolunu takip eden biri olması gerektiği ifade edilmiştir (el-Celâlî: tsz., 200-201). Eserin dördüncü bölümünde ise ahlâk konusunu ele alan Molla Musa, burada ahlakın tarifini yaptıktan sonra alimlerden bazılarının güzel ahlakı yirmi dokuz kısma ayırdığını ifade ederek konuyu yirmi dokuz başlıkta incelemiştir (el-Celâlî: tsz., 201-227).

Eserinin ikinci bölümünde Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin ibadet konusunda ki bazı fikhî meselelerini karşılaştıran Molla Musa, bu konuları kitabu't-tahâret, kitabu's-salât, kitabu'z-zekat, kitabu's-savm, kitabu'l-itikâf ve kitabu'l-hac ana başlıkları altında ele almıştır. Molla Musa, diğer eserlerinden farklı olarak bu eserinde ele aldığı fikhî konularının kaynaklarına değinmemiştir. Fıkıhta Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin görüşlerini ele almakla mükâyeseli fikhî kitabı diyebileceğimiz bir tarzda eserini telif etmiştir. Klasik fikhî kaynakları tarzında konuları sınıflandıran Molla Musa, kimi durumlarda konunun daha iyi anlaşılması için fikhî kaynaklarında pek görmeye alışık olmadığımız tarzda konuyla ilgili detaylı açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin hac konusunda "*fi keyfiyeti terkibi efâli'l-hac*" (Haccın yapılış şekli) başlığı altında hac ibadetine niyetlenen bir kişinin nasıl ve neler yapması gerektiğine dair detaylı bilgiler vermiştir (el-Celâlî: tsz., 175-178). Hacla ilgili yaptığı detaylı açıklamadan sonra "bu şekilde yapılacak haccın 'ifrat haccı' olacağını" belirtmiştir. Akabinde haccı kırân ve haccı temettü ile umre konularına kısaca değinmiştir. En sonunda ise hac veya umre ibadetlerini ifa edecek olan bir kişinin Peygamber'in (s.a.v) kabri şeriflerini ziyaret ettiğinde neler yapması gerektiğini ve bu ziyarette hangi duaları okuması gerektiği hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Medine'de Peygamberin (s.a.v) kabri şeriflerini ziyaret

eden kişinin daha sonra Ebû Lübâbe el-Ensârî'nin tevbesinin makbûl olduğu sütuna gelerek orada namaz kılıp tevbe ve istiğfarda bulunmasının, ravza-i mutahharada nafile namazı kılıp dua etmesinin, Cennetü'l-Bakî'yi ziyaret etmesinin ve cumartesi gününde ise mescid-i kûbâ ve diğer mescitlere giderek orada dua ve istiğfarda bulunmasının müstehâb olduğunu ifade etmiştir (el-Celâlî: tsz., 180-186). Hac, umre ve bu ibadetlerin ifasında yapılan ziyaretlerde kişinin yapması ve okuması gereken duaların neler olduğu detaylı bir şekilde ele alan eserin bu bölümü adeta hac ve umre menâsiki ile ilgili bir el kitabı niteliğindedir. Dolayısıyla burada konunun bu şekilde ele alınması, klasik kaynaklarda görülmeyen bir tarzdır. Yine müellif, şehîd konusunu da klasik fıkıh kaynaklarında pek rastlamadığımız bir şekilde ele almıştır. Kitabı's-salât konusunun en sonunda "*fi beyâni'ş-şehîd*" başlığı altında şehîd ile ilgili fikhî konulara girmeden önce ehl-i sünnete göre öldürülen kişinin eceliyle öldüğü, fakat mutezileye göre öldürülen kişinin katil sebebiyle ecelinin inkıtaa uğradığı, katilin onu öldürmemesi durumunda maktulün ölmeyeceği şeklindeki ifadelerle yer vererek daha çok kelâm konusunu ilgilendiren bir hususa değindikten sonra şehîd ile ilgili fikhî bilgilere yer vermiştir (el-Celâlî: tsz., 136). Benzer bir yaklaşım ıskât konusunda da söz konusudur. Molla Musa, ıskât-ı salât ve ıskât-ı savm konusunu ve ıskâta fidye miktarını düşürme işlemi olan ve "devir" uygulamasını detaylı bir şekilde açıklamıştır. (el-Celâlî: tsz., 107-108).

Şâfî ve Hanefî mezheplerinin ibadet konusundaki bazı fikhî meselelerini ihtiva eden bu eser (ikinci bölüm), her iki mezhebin konuya yaklaşımlarını ve konuyla ilgili görüşlerini mukayeseli bir şekilde ele almış olmasından ötürü önem arz eder. Ayrıca bu eser genellikle klasik fıkıh kaynaklarında bulamadığımız bazı konuların (Haccın yapılış şekli, Medine'de ziyaretler, ıskât-ı salât ve devir vb.) detaylarını ele almış olması fıkıh alanında önemli bir eser olduğunu ve bu alanda araştırma yapanlara yardımcı olacak nitelikte olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

1938 yılında Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker (Sûphan) köyünde dünyaya gelen Molla Musa el-Celâlî, on iki yaşından itibaren medrese tahsiline başlamıştır. Doğu ve Güneydoğu bölgesinde birçok medresede dönemin tanınmış hocalarından dersler alan Molla Musa, ilmî icezet belgesini Üstad Molla Muhyeddin el-Havilî'den almıştır. Medrese eğitimini bitirdikten sonra Doğubayazıt, Kars ve Ağrı'da imamlık ve Kur'ân

kursu öğreticiliği görevlerini yapmıştır. Bununla birlikte halkı dinî konularda aydınlatmak ve halk arasında cereyan eden sıkıntılarda tarafları barıştırmak amacıyla arabuluculuk rolünü de üstlenmiştir. Mütevazı bir şahsiyete sahip olan Molla Musa, görev yaptığı her yerde ilme hizmet adına talebeler yetiştirmiştir. Hayat ferlşefesi; Kur'ân ve sünneti öğrenip onlarla amel etmek ve öğrendikleriyle başkalarına yol gösterici olmak olan Molla Musa, birçok İslam alimi gibi bu işin pratiğine de önem vererek İslamî ilimlerde tam manası ile ilim ve irfân hazinesi olan eserler kaleme almıştır. Birtakım sebeplerden dolayı telif faaliyetine başladığını ifade eden Molla Musa, İslamî ilimler alanında farklı disiplinlerde Arapça, Türkçe ve Kürtçe eserler telif etmiştir.

İslâmî ilimler alanında farklı disiplinlerde eser telif eden Molla Musa el-Celâlî, fıkıh alanında da eserler telif etmiştir. Bu alanda müstakil eserler yazmakla beraber bazı durumlarda da eserlerinin bir bölümünü fıkıh alanına tahsisi etmiştir.

Eserlerinde Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin fetvalarına yer vermekle birlikte Caferî mezhebine ait fetvalara da yer vermiştir. Ele aldığı fıkıh konuları ise genellikle günümüzde ortaya çıkan ve üzerinde tartışmaların olduğu meselelerdir. Fıkıh eserlerinde incelediği konular hakkında gerek klasik gerek modern eserlerden nakiller yaparak ulemanın konuyla ilgili fikirlerini aktarmıştır. Dolayısıyla bu eserlerde ele alınan konular birçok âlimin görüşünü bir arada bulma imkânını da sunmaktadır. Kimi eserlerinde yararlandığı kaynakları açıkça belirterek onlardan yaptığı nakillere herhangi bir ekleme ve açıklama yapmazken, bazen de konuyla ilgili yaptığı nakillerle birlikte kendi şahsi görüşüne de yer vermiştir. Molla Musa'nın farklı metotlarla telif ettiği fıkıh eserleri muhteva açısında okuyucusuna konuyla ilgili kanaat oluşturmakla birlikte fıkıh alanında perspektif kazandırma hususunda da önemli eserlerdir.

KAYNAKÇA

- Bardakoğlu, A. "İskat", DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi İstanbul 1999.
- el-Celâlî, M. M. (tsz). *Mecmûatu'l-Ulûm*, İhvan Neşriyat Yayınları, İstanbul.
- el-Celâlî, M. M. (2006). *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, Sembol Yayınları, İstanbul.
- el-Celâlî, M. M. (2007). *Mecmûatu'l-Makâsıd*, Sembol Yayınları, İstanbul.
- el-Celâlî, M. M. (2007). *Mecmûatu'l-Makâsıd*, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2009). *Cilâu'l-Ayneyn fi Menâkıb-i Osman Zinnureyn ve Ali Ebu es-sıbtayn*, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2009). *er-Risaletu'd-Daiyye ilâ Muhabbeti Muaviyye*, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2009). *Mecmûatu'r-Resâil*, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2009). *Senâü's-Sakaleyn fi Menakibi Şeyheyn Ebubekir es-Sıddık ve Ömer el-Faruk*, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2012). *Mecmûatu'l-Fuyuzât*, İhvan Neşriyat, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2016). *Bazı Şüphelere Cevaplar*, çev. Şehmus Demir, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2017). *Hâşiyetü'l Vâdihi'l-Mesâlik alâ Tefsiri'l-Medârik*, Ravza Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2017). *Haşiyetü'l-Vadihi el-Mesaliki ala Tefsir'l-Medarik*, Darü'r-Ravda, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2022). *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2023). *Hadis İnkarcılarına Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2023). *Hazreti Muâviye Müdafası*, Ravza Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2023). *Ateist İtirazlara Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul.

el-Celâî, M. M. (2023). *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul.

Fayda, M. "Cennetü'l-Bakî" DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi İstanbul 1993.

Geçit, M. S. "Molla Musa Celâî ve Kürtçe Mevlit Üzerindeki Şerh", Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Şırnak, 2014, 157-182.

Geçit, M. S. (2021). *Molla Musa Celâî'nin (1938-2021) Hayatı, Eserleri ve Tefsîr Çalışmaları*, Aras Havzası Uleması ve Tarihi Şahsiyetleri, ed. M. Hakkı Alma vd. Hiperyayın, İstanbul.

Güler, H. (2019). *Molla Musa el-Celâli'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı*, Yüksek Lisans. Dicle Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Bilim Dalı.

Yavuz, Y. Ş. “el-Usûl-u selâse ”, DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi İstanbul 2012

Youssef, A. (2019). *Molla Musa el-Celali'nin Belagat ilmindeki metodu*, Yüksek Lisans. Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı.

Youssef, A. (2019). *Molla Musa el-Celâli'nin Nahiv ve Sarf'taki Metodları*, Yüksek Lisans. Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı.

<https://www.youtube.com/watch?v=u4llkeKkfdw> (Erişim Tarihi, 23.11.2023)

https://www.youtube.com/watch?v=ldKhAF_qWyY (Erişim Tarihi, 23.11.2023)

https://www.youtube.com/watch?v=SMntLWf_c9I (Erişim Tarihi, 23.10.2023)